

Historier med omslag

Ødipus

Alene er ord ret kedelige; sjov med sprog får man først når man sætter dem sammen og fyrer dem af, dvs. ytrer dem for at kommunikere ved hjælp af dem. Og det sjove er altid noget socialt; det er svært helt alene at le af sprog. I denne artikel vil jeg prøve at beskrive nogle af de sociale mekanismer der giver sjov, og deres sproglige grundlag – især med eksempler på århushistorier.

Som så meget andet begynder det med Aristoteles. Han beskriver i sin Poetik fra 330 fvt. hvordan plottet i en tragedie skal være, og hans hovedeksempel er Sofokles tragedie *Kong Ødipus* som handler om en myte som alle kender. Men et godt plot drejer sig ikke blot om hvilke begivenheder der sker, men også og især om hvordan disse begivenheder fortælles. Og her gælder der den regel at alt skal fortælles så det sker med sandsynlighed eller nødvendighed.

Historien fortælles hos Sofokles som en regulær kriminalhistorie. I første scene takker en præst kong Ødipus for at have befriet Theben for sfinxens grusomheder ved at løse dens gåde, og præsten beder ham som udråbt konge løse byens næste problem, pest og misvækst. Ødipus, hvis navn betyder 'ham med den opsvulmede fod', spørger oraklet i Delfi hvad der kan redde byen, og det svarer at mordet på den foregående konge, Laios, først må hævnnes. Laios blev – fremgår det af samtalerne mellem personerne – slået i hjel langt uden for byen hvor tre veje mødes, og Ødipus er så som hans efterfølger blevet gift med hans enke Iokaste. Ødipus sætter som en detektiv eftersøgningen i gang indtil der kommer et bud fra Korinth og fortæller ham at hans far kongen i Korinth er død, og man har udråbt ham til hans efterfølger.

Men Ødipus vil ikke vende tilbage til Korinth fordi han er blevet spået at han ville dræbe sin far og ægte sin mor. Sendebudet beroliger ham med at han i virkeligheden ikke er søn af kongen i Korinth, men er et hittebarn som buddet selv har fundet. Senere viser det sig at Ødipus da han første gang kom til Theben dræbte en mand der hvor tre veje mødes. Og en tilkaldt gammel hyrde fra Theben fortæller at han for længe siden af dronning Iokaste var blevet pålagt at sætte hendes nyfødte dreng ud i vildmarken med fødderne bundet sammen med en rem gennem akillesenerne, fordi drengens far Kong Laios var blevet spået at han ville blive dræbt af sin søn. Af medlidenhed havde hyrden dog givet ham til en anden hyrde, en fra Korinth som bragte hittebarnet til kongeslottet der. Alle indser at spådommen er gået i opfyldelse, Iokaste slår sig selv ihjel, og Ødipus stikker sine øjne ud og går ud i

landflygtighed. Gåden er opklaret. Det var detektiven der var morderen, og mordet er hævnnet.

Aristoteles skriver nu om plot følgende: Der bør i en tragedie ske et omslag, peripeti, fra lykke til ulykke eller omvendt – som da Ødipus går fra at være konge til at være en blind landsforvist. Det sker bedst samtidig med at personerne i stykket pludselig får omerkendelse, anagnorisis – som Ødipus da han pludselig ved sendebuddets oplysninger må revidere sin opfattelse af hvem han selv er. Det er nødvendigt på grund af den vildfarelse (hamartia) som de har levet i – som Ødipus der uforskyldt har taget fejl af hvem han var søn af og derfor har handlet netop så spådommen kunne gå i opfyldelse.

Publikum kan så lide med personerne, hvad enten de ved hvad personerne ikke ved, eller ej. Det karakteristiske ved Sofokles' plot er dog at tilskuerne ikke får sandheden at vide, før personerne i stykket erkender den. Tilskuerne kan således også opleve anagnorisis, omerkendelse, revision af alt hva de tidligere har troet, hvis de ikke kender historien på forhånd – og de færreste kender vel alle detaljerne i vildfarelsen.

Hvad man præcist skal forstå ved begrebet hamartia, har været diskuteret meget, især fordi det er det ord der i det ny testamente oversættes til 'synd'. Det har Aristoteles ganske givet ikke ment med det. Jeg har fundet det bedst at kalde det *vildfarelse* på dansk for at betone at det ikke er noget der er besluttet med hensigt, men at det på den anden side godt kan være den vildfarnes eget ansvar.

Årshistorier

Det der sker i årshistorier og andre vittigheder, er at tilhørerne oplever netop anagnorisis når de i pointen indser at alt hvad de hidtil har forstået om historiens omtalte situation, var en vildfarelse og må revideres totalt. Et par årshistorier som eksempler:

Huller

To forretningsmænd var på vej til møde. Da de er nær Århus, får de øje på en mand som først graver huller og derefter dækker dem til. Yderst mærkværdigt ... så de spørger manden:

– Hvad laver du?

– Jo, vi planter da træer, men min makker er desværre syg i dag

På restaurant i undertrøje

En århusianer der er kommet ind på en fin restaurant i undertrøje

bliver stoppet af tjeneren. – De må ikke være herinde uden at have jakkesæt på! – Det forstår jeg ikke, siger manden. Der står jo "No smoking" på skiltet der.

På motorvejen

En århusianer kører på motorvejen E 45 med sin kone; pludselig lyder det i radioen: – På E- 45 er der nord for Skanderborg en spøgelsesbilist der kører i det forkerte spor. Så siger århusianeren til sin kone:

– Det gør de da alle sammen.

I de to første historier forventer tilhørerne – fordi det er århushistorier – at århusianerne opfører sig tåbeligt, men i pointen sker der et omslag med anagnorisis for tilhørerne; de forstår at århusianerne alligevel har en form for sund fornuft, omend den (også den) er vildfaren, lige som i Molbohistorierne. I den tredje indser tilhørerne at det ikke blot er hovedpersonens opfattelse af den omtalte situation der er vildfarelsen, men også tilhørernes egen opfattelse af samme situation. Historierne giver tilhørerne mulighed for at indse at standardforklaringer på grundlag af sandsynlighed og fordomme ikke er den eneste måde at forstå teksten – og dermed verden – på. Der kan være skjulte kræfter som i stedet sætter sig igennem med uafviselig nødvendighed.

Det er anagnorisis for tilhørere af historier med omslag, peripeti, fra vilfarelse til erkendelse. Nu er tilhørernes vildfarelse omhyggeligt forberedt af historiefortælleren der fx på forhånd godt ved at ordet *smoking* er tvetydigt og både kan betyde 'sort selskabsdragt for mænd' og (på engelsk) 'rygning'. Alle, både tjeneren i historien og tilhørerne uden for historien, forventer at alle vil forstå skiltet i betydningen 'ingen rygning' dels fordi de står mange steder, dels fordi de ville være usandsynligt at der var steder hvor man ikke måtte komme iført en smoking.

Fortælleren har kalkuleret med disse sandsynligheder og fordomme som lokkeduer der lokker tilhørerne ind i vildfarelsen, og har tænkt på nødvendigheden i pointen som en limpind de hopper på, – en limpind som med et citat fra ODS er: ... *pinde, besmurte med (fugle)lim, som anbringes rundt omkring i buske, saaledes at smaa fugle (hidlokkede af lokkefugle i bur) kan sætte sig derpaa og blive hængende fast.* Så for vittighedernes vedkommende er der ikke tvivl om at vildfarelsen ikke er en synd, men det at hoppe på en limpind der er sat op af fortælleren.

I de fleste århushistorier er der slet ikke nogen historie tilbage, men kun en gåde (lokkefuglen), og løsningen (limpinden) der efter

omerkendelsen fastholder tilhørerne – så det er stadig Aristoteles' skema der er kernen i genren århushistorie.

Stigerne med på indkøb

- *Hvorfor har århusianerne stiger med når de går på indkøb?*
- *Fordi priserne er så høje.*

Århusianske tagrender

- *Hvorfor ligger der lort oppe i århusianernes tagrender?*
- *Fordi at de er så højtrøvede ...*

Når man nærmer sig Århus

- *Hvordan kan man se, at man nærmer sig Århus?*
- *Jo, så bliver pigerne grimmere end køerne!*

Ishockey

- *Hvorfor har Århus ikke et ishockeyhold?*
- *De druknede under sommertræningen*

Gåder

Genren en gåde stammer også fra det gamle Grækenland, og lige netop fra Ødipushistorien. Ødipus blev udråbt til konge over Theben fordi han kunne løse Sfinxens gåde, som lød:

Sfinxens gåde

Hvad er det der om morgenen går på fire, om middagen på to, og om aftenen på tre ben?

Ødipus kunne løse gåden ved at svare: et menneske, som kravler på fire i livets morgen, går på to om dagen, og går på tre i livets aften, nemlig med en stok. Da Ødipus havde løst gåden, styrtede sfinxen i afgrunden.

Apollon, som er gud for orakelsvar, kaldes i Sofokles' stykke *Loxias*, som betyder 'bagholdsmanden', fordi gåder og orakelsvar er som et baghold – eller altså som en limpind, hvor man med formuleringen lokker tilhørerne til at forvente et, og så afslører at løsningen med nødvendighed er noget ganske andet.

Nu er alle århushistorier ikke lige gode; prøv at overveje forskellen i kvalitet på de syv historier ovenfor. Kvaliteten afhænger af hvor fristende lokkeduen er, og hvor klæbende limpinden er.

I *Når man nærmer sig Århus* er det uventede som sætter spørgsmålet i nyt lys, at århusianere ikke blot er dumme, men også grimme og uværdige. Også i *På motorvejen* består Århusianerens tosseri alene i at han som århusianer er mere senil end andre. Den pointe at århusianere er uværdige, ER en slags pointe, men det er den ringeste man kan tænke sig som anagnorisis for tilhørerne. *På motorvejen* har dog også andre kvaliteter og er ikke så ringe endda.

Det morsomme ved *Århusianske tagrender* er ikke at århusianere er højrvøvede (for det vidste vi ikke at de var), men at man på grund af ordet *højrvøvet*, som jo ikke betegner noget latrinært, kan få lov til at tale om lort, som ellers er tabu. Ikke alle mennesker synes at dette er morsomt, men især barnlige sjæle (i alle aldre) ler alligevel af det. Det at pointen retfærdiggør at fortælleren blotter et tabuemne (sex, lort, pis, etniske grupper eller fysiske handicaps), er morsommere end hån af århusianere.

I *På restaurant i undertrøje* opfatter århusianeren en anden betydning af det tvetydige ord *smoking* end tjeneren i historien, og end tilhørerne uden for historien. Sådanne ordspilsvitser bygger på at langt de fleste ord i sproget er flertydige, men næsten altid i sammenhængen for tilhørerne entydiggøres af konteksten, fx *et højt hus*, *et højt skrig*, *en høj tone*, *en høj risiko*. Sådanne ordspil opfatter jeg som morsommere end blottelser af tabuemner og end hån af århusianere.

Prøv at se på følgende historie:

Århusiansk malkning

- Ved du hvor mange århusianere der skal til for at malke en ko?
- Tyve. To til at holde i patterne og atten til at løfte koen op og ned.

Her er der ikke tale om et ordspil. Denne historie minder om en molbohistorie, og det der her er karakteristisk for århusianerne (det som netop også er karakteristisk for molboerne), er at de ikke er så kloge. De er gode nok, slet ikke onde, men de kender ikke til alt i denne verden, og de er især ikke så gode til at vælge midler til at nå et mål. I *Århusiansk malkning* når de deres mål, men de gør det på en unødigt besværlig måde, som kan kaldes med alternativ rationalitet. Det er som regel det der også er pointen i en tosehistorie. Gåden ligger i at finde hvilken rationalitet århusianerne trods alt har. Sådanne historier med alternativ rationalitet er prototypen på århushistorier.

Rundkørsler

- Ved du hvad der står på skiltene ved en århusiansk rundkørsel ?

– Max tre omgange !

I denne historie består århusianernes tosseri ikke i at de er ukloge. Her er der mere på spil end rationalitet, for her har århusianerne ganske simpelt andre værdier end os andre. De bruger ikke rundkørsler som et besværligt men nødvendig foranstaltning til at komme frem i trafikken, de bruger rundkørsler som en karrusel og kilde til fornøjelse; de røber derved stor barnlighed, men måske er det en barnlighed som vi andre har tabt, og som vi måske har mere brug for end vi tror. Alt gælder ikke om at komme hurtigere frem mod et mål, somme tider skal man også nyde det nu vi netop er i. Vittigheder hvor pointen er at århusianere har et alternativt værdihierarki, et værdisystem som vi andre måske skulle tilegne os, er dem der for så vidt angår pointens type, er de bedste.

Den sociale mening med sjov med sprog

Alle vittigheder skal altså have en pointe med et pludseligt omslag fra det prototypiske og forventelige, som tilhørerne lokkes ind med, til det uventede og alternative, som de skal fastholdes i. Pointer med limpinde kan være af forskellig type med hver deres kvalitet: hån af århusianere, blottelse af tabuer, ordspil, alternativ rationalitet og alternative værdier.

Og hvad skal så al den sjov med sprog gøre godt for? De forskellige typer af pointer synes også at have hver deres sociale funktion. Århusistorier (fortalt af århusianere, for århusianere om århusianere) om alternative værdier er som jødevittigheder (fortalt af jøder, for jøder om jøder); de har den funktion at vende op og ned på (revolutionere) værdierne og (re)habiliterer både fortælleren og tilhørerne fra en minoritetsgruppe og give dem selvrespekt. Ved at sætte sine dyreste værdi på spil kan jøden gennem vitsen vinde dem dobbelt igen.

100 zloty til middagsmad

Da russerne havde indtaget byen Khelm (under Anden Verdenskrig), kom en russisk soldat cyklende på en af byens gader. Ved et af husene så han en gammel jøde som stod med sit bedesjal om skuldrene og bad til Gud. Soldaten stod af cyklen og spurgte den gamle: — Hvad laver du? — Jeg beder til Gud. — Og hvad beder du om? — Jeg beder Gud sende mig 100 zloty til at købe middagsmad for. — Du er dum sagde soldaten. Der findes ingen Gud. Nu vil jeg give dig 50 zloty, og så skal du vide at du har fået pengene ikke af Gud, men af en russisk soldat. Så gav han ham de 50 zloty, satte

sig på cyklen og kørte videre. Jøden stak pengene i lommen og fortsatte sine bønner: —Herre min Gud! Tak for din gave. Men hvis du vil sende penge til mig en anden gang, så gør det ikke gennem en russisk soldat. Han stjæler halvdelen.

Historier om alternativ rationalitet har, som også molbohistorierne havde, en syndebukfunktion. Når alle andre kan henlægge egenskaberne uvidenhed og dumhed til Århus eller Mols eller Khelm, kan de selv føle sig rensat for den slags, på samme måde som nærorientalske stammefolk ved en kollektiv ulykke lagde alles synder på en buk som blev drevet ud i ørkenen. Syndebuk er dog måske for stærkt et ord, for århusianere har jo blot begået hamartia, de er faret vild, men gjort det af et godt hjerte. Ja det var et kriterielt træk ved molbohistorier at molboernes ulykke kom af ædel dumhed, og ikke af ond snuhed. I mange lande har man således historier om tosser fra en bestemt lokalitet, med netop denne hamartiabukfunktion.

Ordspilsgåder der er centreret om sproglig form anskuet uafhængigt af indholdet, som fx *Stigerne med på indkøb, Højrøvet, No smoking*, og alle-børnene-historier som skal rime, er ganske uideologiske; man kan lade dem handle om enhver, og kun tilfældigheder i sproget (rim og homonymier) og rollebesætningen i fortællersituationen afgør hvem der bliver offer. På den anden side har ordspilsvitser den vigtige funktion at afsløre at fordi ord giver mening, er det ikke sikkert at de har mening.

Alle børnene

- Alle børnene var gode til fodbold*
  - undtagen Michael – han var spasser.*
- Det rimer ikke, men det passer.*

Ordspilsgåder er især brugt i situationen hvor fortælleren demonstrerer sin sfinxstyrke ved at kunne stille gåder som tilhørerne ikke kan løse, og der kan let opstå en kappestrid om hvem der kan flest. Og det er tilhørernes dom der gør udslaget, ikke vitsens kvalitet. Den der spiller op (højt op) ved at fortælle ordspilsgåder, risikere at falde dybt – som sfinxen – hvis tilhørerne vender tommelfingeren nedad fordi vitserne er for gamle eller for vandede, og tilhørerne derfor – som Ødipus – kender svaret.

Mange vittigheder har en ventilfunktion; for både fortæller og tilhørere slipper vitsen overtrykket ud i de ophedede situationer hvor der er blevet lagt låg på af fundamentalisternes tabuer og den politiske korrekthed. Det gælder når det drejer sig om sex, pis og lort, etniske

grupper og fysiske handicaps. Se denne gåde (som dog også indeholder et ordspil):

Hvad er ligheden?.

- *Hvad er ligheden mellem en pik og en perker?*
- *De er begge bedst når de er rejst*

Årshushistorier fortalt af københavnere til københavnere om århusianere (og perkervittigheder fortalt af hvide til hvide om fejlfarverne) er 'karnøfle de aparte-vittigheder'; de har kun den funktion at håne en mindretalsgruppe, som måske ikke en gang er til stede. Det er tekster som næsten ikke fortjener at blive kaldt vitser; for de behøver ikke at have anden kvalitet end en pointe om at århusianere eller perkerne er ringere mennesker end andre og skal hånes. Den type vittigheder hører ikke til i det pæne selskab, og derfor bruges de ofte af majoritetsgruppens underhunde mod vilkårlige minoritetsofre – som en slags modstand mod overhundredes pænhed og politiske korrekthed. Men det gør dem ikke bedre.

Hvad er forskellen?

- *Hvad er forskellen på en ældre tyrkisk kvinde og en elefant?*
- *Cirka to kilo og en sort kjole.*

Litteratur:

Aristoteles (ca. 330 fvt.) 2004: *Poetikken*, oversat og udgivet af Niels Henningsen, København: DET lille FORLAG

Simon Uffe Borchmann 2005: *Funktionel tekstteori og fiktivt fortællende tekster med refleksiv funktion*, København: Roskilde Universitetsforlag.

Sofokles (ca. 440 fvt.) : *Kong Ødipus*, oversat af Thor Lange, København: Kleins Forlag

Ole Togeby 2009: "Kan årshushistorier få sure smileyer?" i Simon Borchmann m.fl. (red) *Årshushistorier. Fra bjerget til byen - 4*. Århus: Det Humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet

*****

Ole Togeby er født 1947, professor i dansk sprog ved Aarhus Universitet, dr. phil på afhandlingen *PRAXT – Pragmatisk tekstteori* 1993, har

skrevet *Fungerer denne sætning? – funktionel dansk sproglære* 2003. 1974-2005 medredaktør af tidsskriftet *Mål & Mæle*. Om sjov med sprog kan nævnes: "Jødisk Vid" i Helen Krag og Margit Warburg (red): *Der var engang - amol iz geven. Jødisk kultur og historie i det gamle Østeuropa*, København: Gyldendal, 1986, og "Kan århushistorier få sure smileyer?" i Borchman, Simon m.fl. (red) : *Årshistorier* 2009, Aarhus Universitet.